

Kağızman'da Ermeni Mezalimi (1918-1920)

Yılmaz Karadeniz*
Hidayet Kara**

Özet

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Müslüman halk ile birlikte huzur içerisinde yaşayan Ermeniler, Osmanlı topraklarını işgal etmek için harekete geçen Rusya, İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları sonucu tebliheli olmaya başlamışlardır. Ermenilere uluslararası platformlarda sözde devlet sözü verilerek kullanılmışlar, arkalarındaki desteğe güvenerek Müslüman halkın katledilmesinde insanlık sınırlarını zorlamışlardır. Doğu Anadolu'da Müslüman abalının bölgeyi terk etmesini sağlamak amacı ile şiddetli bir yöntem olarak benimsemişlerdir.

Bu çalışmamızda Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki sosyal, idari ve ekonomik durumları, devlet kademelerinde aldıkları görevler, uğraştıkları meslekler ve nüfuslarından söz edildikten sonra Kağızman'da Müslüman abali üzerinde uyguladıkları mezalimden söz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Tedbiş, Kağızman, Müslümanlar, Mezalim.

The Armenian Atrocities in Kagizman (1918-1920)

Abstract

One of the non-Muslim publics which lived within the territories of Ottoman State was Armenian Public. Contrary to the other non Muslims,

In this article, generally, the social lives, the professions, the population of Armenians in Ottoman State, and the duties that they had in Ottoman State Administration have been studied. And, specifically, the persecution of Armenians on Muslims using secret society to be independent from Ottoman State, has been studied. In this case, Kağızman town of Kars has been specifically studied.

Key Words: Armenian, Terrorizing, Kağızman, Muslims, Persecution.

Giriş

Osmanlı Devleti, egemenliği altındaki çeşitli din ve ırklara mensup insanların barış içerisinde ve asli özelliklerini koruyarak yaşmalarını sağlamış, adalet ve dinî hoşgörüyü dayanan idaresiyle etnik çeşitliliği yüzyıllarca bir arada huzur içerisinde tutabilen ender devlet organizasyonlarından birisi olmuştur. On altıncı asır sonlarına doğru devlet yapısında başlayan kısmi idari bozulmalara karşı gereken önlemler alınmadığından on sekiz ve on dokuzuncu asırlarda idari, ekonomik ve sosyal sorunlara çözüm üretilememiştir. İçteki bozulmalara paralel olarak devletin iç ve dış siyasetteki otoritesi de sarsılmaya başlamıştır.

3 Mart 1878'de Rusya ile imzalanan Ayestefanos (Yeşilköy) Antlaşması (1878) ile gündeme getirilen Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Rusya, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Fransa ile 13 Temmuz 1878'de imzaladığı Berlin Antlaşması ile bu

(*) Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
yilmazkaradeniz44@botmail.com

(**) Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. h.kara36@botmail.com

devletlerin gündemine alınmışlardır.¹ Özellikle Rusya'nın Doğu Anadolu üzerinden güneye sarkma isteğine karşı, İngiltere kendi sömürgelerine giden yolun tehlikeye düşeceği hissine kapılmış, bu durum iki devletin Osmanlı toprakları üzerinde mücadeleye girişmelerine sebep olmuştur. Bu amaçla gerek Rusya ve gerekse İngiltere, Ermeni halkı üzerinden bir nüfuz ve istismar alanı oluşturma siyasetine başlamışlardır. Rusya, Ermeniler üzerinden güneye sarkma amacını güderken, İngiltere ise Ermeniler üzerinden Rusya ile kendi sömürge yolları üzerinde bir tampon bölge oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca Rusya Ermenilerle var olan mezhep (Ortodoks) birliğini kullanarak, Ermenilerin sözcüsü ve koruyucusu olmaya, İngiltere ise buna karşı çıkarak Ermeniler arasında Protestanlığı yaymak suretiyle dinsel bir bağ kurmaya çalışmıştır.²

1877-1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) Harbi'nden sonra Doğu Anadolu'da İngiltere başta olmak üzere batılı devletlerce kendilerine vaat edilen devleti kurmak isteyen Ermeniler, batılı devletlerden aldıkları silah ve lojistik destek ile Osmanlı toprakları içerisinde teşkilatlanmaya başlamışlardır. Ermenilerin Osmanlı aleyhindeki teşkilatlanmalarda kullandıkları yöntem ve uyguladıkları stratejiler, batılı devletlerce telkin edildiği şekilde olmuş, Osmanlı sınırları içerisinde isyanlar çıkartıp kendilerinin katledildiği havasını oluşturmaya çalışmışlardır. Aynı yöntem Yunanlıların bağımsızlık hareketinde de uygulanmış, aradaki tek fark, Avrupalı devletlerin Yunanlılara verdiği desteğin aynısının Ermenilerden esirgenmesi olmuştur.³ Ermenilerin kullandığı yöntemde İngiliz diplomasisinin büyük payı olmuş, Ermenistan olarak düşünülen devlet, kukla ve tampon bir siyasi birim olarak düşünülmüştür. Bu şekilde inandırılan Ermeniler, yaşadıkları bölgelerde silahlı komiteler kurarak Müslüman ahaliyi katletmeye başlamışlardır. Böylece hak iddia ettikleri yerlerde, Müslüman halkı katlederek ve göç ettirerek nüfusu azaltmaya çalışmış-

lardır. Hiçbir zaman çoğunlukta olmadıkları halde Wilson prensiplerine göre çoğunlukta olduklarını gösterecek sahte delillerle ortaya çıkarak bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasının hakları olduğunu iddia edeceklerdir.

Bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'nde ve Kars'ta Ermenilerin durumunu kısaca verdikten sonra, Kağızman'da Ermenilerin Müslüman halka yapmış oldukları mezalimi belgeler doğrultusunda ortaya konmaya çalıştık. Ermenilerin Müslüman halka yaptıkları katliamları havi arşiv belgelerinin sayısı oldukça fazla olduğundan bazı örnekleri vermekle yetinmek zorunda kaldık.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Durumu

Osmanlı Devleti'nde teb'a statüsünde olan Ermeniler, devletin değişik bölgelerine yayılmıştır. Şehirlerde oturup ticaret ve sanat ile uğraşanlar olduğu gibi taşrada ziraat ve diğer alanlarda çalışanlar da olmuştur. Bununla birlikte Ermeniler yoğun olarak Erzurum, Sivas, Elazığ, Van, Muş, Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerinde yaşamışlardır.⁴ Ermeniler diğer gayr-ı müslimlerin aksine değişik kiliselere (Gregorienne, Katolik ve Protestan) tabi olmuşlardır. Ermeniler Osmanlı topraklarında, coğrafi bir birlikteliğe sahip olmadıkları gibi, mezhepsel birliktelikleri de olmamıştır.⁵ Bununla birlikte Ermeniler Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan diğer unsurlara göre en rahat gayr-ı müslim unsur olmuşlardır. Kırsal kesimlerde yaşayanlar tarım ve hayvancılıkla, şehirlerde yaşayanlar bölgesel endüstri, sarraflık ve bankerlik gibi işlerle uğraşmışlardır.

II. Mahmut döneminden (1808-1839) itiba-

- (1) Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay., Ankara 1994, s. XV
- (2) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 2008, s. 107-117
- (3) Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu," *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2006, s. 112
- (4) Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, İstanbul 2010, s. 140
- (5) Enver Z. Karal, "Ermeni Meselesi (1878-1923)," (terc.. Erdal Aydoğan), *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: VI, Erzurum 1996, s. 201

ren devlet yönetiminde gittikçe daha yüksek rütbelerdeki işlerin başına getirilmişlerdir. Bu dönemde devletin tam güvenini kazanmış memurlara verilen sancak taşıma görevi kendilerine verilmiştir.⁶ Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) birçok Ermeni'ye sarayda görevler verilmiştir. Özellikle 1821 Yunan İsyanı'ndan sonra yönetimdeki konumları gittikçe yükselen Ermenilere, Islahat Fermanı'ndan sonra valilik, elçilik, başmüfettişlik gibi görevlerin yanı sıra, bakanlık görevleri de verilmiştir. Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'nde 1834'te Mustafa Reşit Paşa fevkalade elçi olarak Paris'e gittiğinde Agop Gırcıkıyan Efendi (1806-1865) isimli Ermeni onun müşaviri olmuştur.⁷ Kevork Stimaracıyan Efendi (1821- 1895)'de Paris elçiliğinde tercüman olarak çalışmıştır.⁸

Ermeniler, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) önemli idari mevkilere getirilmişlerdir. Diran Aleksan Bey 1857-1860 tarihleri arasında Brüksel elçisi, Serkis Hamamcıyan Efendi 1872-1874 tarihleri arasında Roma elçisi, Azaryan Efendi 1908-1909 Belgrat elçisi olmuşlardır. Gabriel Noradonkyan Efendi ise 1912-1913 yılları arasında Hariciye Nazırı olmuştur.⁹ Tanzimat sonrasında da önemli görevlere getirilmişlerdir.¹⁰

Ermeniler gerek devlet teşkilatında ve gerekse ekonomik hayatta önemli bir yer işgal etmişlerdir. Ayrıca Ermeni ve Müslüman ahali arasında diğer Hıristiyan unsurlarla Müslümanlar arasında görülmeyen bir ilişki olmuştur. Öyle ki, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'da Ermenilerin durumunu araştırmak için görevlendirilmiş olan General Harbord şöyle demiştir; "*Erzurum'da Türkler Mekke'ye hac için gittiklerinde mülklerini, ticaretbanelerini itimat ettikleri Ermenilere bıraktıyorlardı. Ermeniler de iş seyahatine çıktıklarında aynı şekilde davranıyorlardı.*"¹¹

Ermeni nüfusunun iddia edildiğinin aksine hiçbir yerde çoğunlukta olmadığı, yoğun yaşadıkları illerde bile nüfuslarının Müslüman nüfusu geçmediği sayımlarla ortaya

konulmuştur. 1867'de Selahaddin Bey, Avrupa'daki toplam Ermeni nüfusunun 400 bin, Asya'dakilerin 2 milyon kadar olduğunu belirtmiştir.¹² Ravenstein, 1878'de istatistiklere dayanarak Avrupa'daki Ermenilerin 112.200 ve Asya'dakilerin 760.000 olduğunu söylemiş, Osmanlı Devleti'ndeki toplam Ermeni nüfusunun da 872.000 olarak hesaplamıştır. Helle von Samo ise 1874'te Sivas, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerindeki Hıristiyan nüfusu 601.244 olarak vermiş, çoğunun Ermenilerden oluştuğunu kaydetmiştir.¹³ Hovannisian, Ermeni nüfusunun 1914'ten önce 1.500.000 civarında olduğunu söylerken, Pastırmacıyan ise 1914'te dünyada 4.100.000, Osmanlı Devletinde 2.100.000, Rusya'da 1.700.000 Ermeni olduğunu iddia etmiştir.¹⁴ Ludovic de Constenson, Türkiye'deki Ermeni nüfusunun 1.400.000 olarak vermiştir. Christopher Walker, I. Cihan Harbi'nde 1.500.000-2.000.000 civarında Ermeniden bahsetmiştir. Tozer, Rabenstein'den naklen 1877'de Asya Türkiye'sinde 700.000 Ermeni'nin olduğunu söylemiştir. Clair Price, Anadolu'da savaştan önceki Ermeni nüfusunun 1.500.000 olarak vermiştir.¹⁵ 1914'teki Osmanlı sayımlarına göre Gregoryen Ermenilerin nüfusu 1.161.169, Katolik Ermenilerin nüfusu ise 67.838'dir.

(6) Mehmet Kocaoglu, "Millet-i Sadıka'dan Ermeni Mezalimine," *Avrasya Dosyası II*, Sonbahar 1995-1996, s. 114

(7) Nejat Göyünc, *Türkler ve Ermeniler*, haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005, s. 82

(8) N. Göyünc, *a.g.e.*, s. 202-203

(9) N. Göyünc, *a.g.e.*, s. 83

(10) Hazine-i Hassa (Agop Ohannes Kazazyan Paşa, Ocak 1880; Mikail Portakalyan Efendi, Ekim 1891; Ohannes Sakız Efendi, Kasım 1897), Maliye (Agop Ohannes Kazazyan Paşa, 28 Ağustos 1885, Aralık 1886, Ağustos 1888, üç defa), Nafia (Krikor Ağaton Efendi, Mart 1867; Davut Garabet Paşa, Mayıs 1868-Haziran 1871; Ohannes Çamiç Efendi, Ağustos 1877 ve 30 Kasım 1878; Mıgırdıç Sinapiyan Efendi, Ocak 1912), Orman ve Ma'adin (Bedros Kuyumcıyan Efendi, Eylül 1878; M. Sinapiyan Efendi, 4 Ekim 1911); Posta Telgraf (Stabulyan Efendi, Ocak 1910; Mardikyan Oskan Efendi, Haziran 1913); Ticaret ve Ziraat (Ohannes Çamiç Efendi, Ağustos 1877-Ocak 1878; Bedros Kuyumcıyan Efendi, Haziran 1880, G. Noradonkyan Efendi, Ağustos 1908; Bedros Hallacıyan Efendi, Ocak 1910) Nazırları vardır. Ayrıca bunların dışında Meclis-i Ayan azaları vardı. I. Meşrutiyet döneminde Mihran Bey ve Serviçen Efendi (Mart 1877), II. Meşrutiyet döneminde Dilber Zare, Azaryan, Gabriel Noradonkyan ve Aram Efendi Meclis-i Mebusan'a üye seçilmişlerdir. Bunların dışında Fatih Sultan Mehmet döneminden beri çeşitli zamanlarda Osmanlı sarayında Ermeni asıllı hekimlerin (Bogos, Manuel, Pavlaki) çalıştıkları bilinmektedir. Bkz. N. Göyünc, *a.g.e.*, s. 83-84

(11) E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 204-205

(12) K. Karpat, *a.g.e.*, s. 140

(13) K. Karpat, *a.g.e.*, s. 141

(14) K. Karpat, *a.g.e.*, s. 125

(15) K. Karpat, *a.g.e.*, s. 134

Yani Ermeni Patrikhanesi'nin verdiği rakamların mübalağa olduğu çok rahat bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'nde ileri sürdüğü 3.000.000 rakamı bir daha tekrarlamayıp 1.780.000'e inmesi ilginçtir ve bu durumu kanıtlar niteliktedir.¹⁶

Ermeni sorunu açısından bakıldığında, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki genel nüfus toplamından ziyade Ermenilerin üzerinde bağımsız bir devlet kurmayı düşündükleri doğu vilayetlerindeki yoğunlukları önemlidir. Bu durumda Ermenilerin hak iddia ettikleri altı vilayetin nüfuslarına çeşitli kaynaklar ışığında bakmak yararlı olacaktır. Erzurum vilayetinin nüfusu incelendiğinde iddiaların haksız olduğu ortaya çıkmaktadır. Lynch'in 1896'dan sonra yaptığı tahminde Müslüman nüfus 428.495 iken, Ermeni nüfusu 106.768 kişi sayılmıştır.¹⁷ Van vilayetindeki nüfus verileri değişik kaynaklar ile karşılaştırıldığında Ermenilerin nüfusunun Müslümanlardan az olduğu görülmektedir. 1893'teki resmi sayımda Müslüman nüfus 119.860, Ermeni nüfus 60.448 kişidir.¹⁸ Bitlis vilayetinin nüfus verileri incelendiğinde ise sadece Ermeni Patrikliği'nin verdiği rakamların Müslüman nüfustan fazla olduğu görülür ki, bu durumda Ermenilerin nüfus çokluğu iddiasını geçersiz kılmaktadır. Ermeni Patrikliği'nin 1881'deki iddiasına göre Müslüman nüfus 21.121, Ermenilerin sayısı ise 130.460'dir.¹⁹ Ermeni Patrikliği'nin nüfus verilerinde Diyarbakır vilayetinde Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğunu göstermektedir. Patrikliğin 1880'deki kayıtlarında Müslümanların sayısı 145.000, Ermenilerin sayısı ise 88.000 olarak yazılmıştır. 1892'de Cuinet'in tahmini nüfus kayıtlarında 351.682 Müslüman, 90.034 Ermeni vardır.²⁰ El Aziz (Elazığ) vilayetinde tıpkı diğer vilayetlerde olduğu gibi Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu görülmektedir. 1896'da Lynch tarafından yapılan tahmini sayımda, 182.000 Müslüman ve 93.000 Ermeni sayılmıştır.²¹ Sivas vilayetinde de Müslüman

nüfusu, Ermeni nüfusundan bir hayli fazla olmuş, devletin 1895'deki sayımında 801.630 Müslüman, 131.361 Ermeni çıkmıştır.²²

Ermeniler, Berlin Kongresi'ne sundukları sahte nüfus rakamlarıyla yurt olarak almak istedikleri yerlerin sınırlarını doğuda Rus ve İran sınırları, batıda Karedeniz kıyısında Tirebolu'dan Kızıl Çubuk Çayı'nın Fırat'a karıştığı noktaya çizilen bir çizgi, güneyde Fırat'tan Bitlis Çayı ve Van Gölü'nün güneyinden İran sınırına ulaşan bir sınır belirlemişlerdir.²³

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

Ermeni Meselesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rusya'nın işgal ettiği Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenileri kışkırtması ve İngiltere'nin de karşı siyaset olarak kullanmamasıyla başlamıştır. Rusya'nın bu savaşta Osmanlı Devleti'ni ağır bir yenilgiye uğratması, İngiltere'nin Osmanlıya karşı tutumunu değiştirmesine sebep olmuş, 1791'den itibaren Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, 1878'den sonra bu politikasını terk etmiştir. 1880'de Liberal Parti ve Gladstone, Osmanlı topraklarını parçalama ve onun toprakları üzerinde kendi nüfuzu altında kalacak devletler kurma politikasını devreye sokmuşlardır.²⁴ İngiltere, bu dönemde izlediği sinsi politika ile Ermeni Meselesi'ni dünya kamuoyunda ön plana çıkarmış, Rusya'nın güneye inmesini önleyebilmek amacıyla Ermenileri kullanma yolunu seçmiştir. Bu durum, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler üzerinden bir Rus-İngiliz mücadelesinin sahnelenmesine sebep olmuştur.²⁵

(16) K. Karpat, *a.g.e.*, s. 137

(17) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 144

(18) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 145

(19) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 145

(20) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 148

(21) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 149

(22) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 149

(23) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 140

(24) Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul-2006, s. 565

(25) Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, s.161

Ermeniler, 1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Edirne'de mütareke görüşmeleri başladığı zaman İstanbul'daki Ermeni Patrikliği Meclisi'ni toplayarak, Ermeni Katogiskosluğu vasıtasıyla Rusya'dan çeşitli isteklerde bulunmaya karar vermişlerdir.²⁶ Patrik Nerses ile dokuz piskoposun imzasını taşıyan dilekçe 13 Şubat 1878'de Rus Çarı'na ve Başbakan Gorçakofa gönderilmiştir.²⁷ Patrik Nerses'in Eçmiyazın Katoginiskosu'na yazdığı yazıda şöyle denilmiştir; “Çar'a müracaat etmeliyiz. Bugün Türkiye büyük ve önemli bir kısmını kaybetmiş bir halde olarak onun ayaklarının altında bulunuyor. Asya kısmına bizim sahip olmağa çalışmamız lazımdır. Türkiye o kısmında kalsa bile, bundan sonra Rusya'nın muti bir tabii olacaktır. Herhalde Rusya'nın himayesine muhtacdır. Daima onun teveccüh ve muhabbetini celbe, bugün olmasa bile çok geç kalmayacak bir gün, meydana çıkacak olan Türkiye'nin Asya meselesi ortaya konulacağı zamanda, memleketimizdeki hissemize sahip olmak için şimdiden Ermeni meselesini çıkarmaya çalışmalıyız”²⁸

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması şartını getirmiştir.²⁹ Rusya, bununla Ermeniler üzerinden Doğu Anadolu'da söz sahibi olmayı düşünmüştür. Ayastefanos Antlaşması ile dengenin değiştiğini gören İngiltere'nin müdahalesi ile toplanan Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nı hükümsüz hale getirmiş, antlaşma'nın 61. maddesine konulan ibare ile Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması kararlaştırılmıştır.³⁰ Ermenilerin bundan sonra çeşitli adlarla dernekler ve partiler kurmaya başladıkları görülmektedir.³¹ İlk olarak 1860'da “Hayısever Ermeni Cemiyeti” ve “Ermeni Vatanperverler Cemiyeti” adı altında iki cemiyet kurulmuştur. Bunların amacı, Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayacak idari düzenlemelerin yapılması ve kendi kendilerini yönetmelerini sağlayacak haklar elde edilmesi olmuştur.³² Ancak bu cemiyetler gerçekte bir ihtilal örgütü gibi çalışmışlardır. 1870-

1880 yılları arasında Van'da Araratlı, İttihad, Halas ve Kara Haç, Muş'ta Okul Sevenler ve Doğu, Erzurum'da Milliyetçi Kadınlar ve Anavatan Müdafileri adlarını verdikleri cemiyetler meydana getirmişlerdir. Kurulan Ermeni cemiyetleri kültür ve eğitim faaliyeti yaptıkları propagandasını işlemişlerdir.³³ Bu komiteler önce ülke dışında kurulmuş, ardından Osmanlı şehirlerinde şubeler açmışlardır. Bu komitelerin içerisinde yer alan Hınçak ve Taşnak, katliamlarda öne çıkmışlardır. Taşnak Komitesi daha sonra Van'da bulunan Armenakan Komitesi ile birleşerek Taşnaksutyun Komitesi adını almıştır. Van'da Truşak (Bayrak) adlı bir gazete çıkararak tedhiş ağırlıklı milliyetçilik propagandası yapmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde suni olarak çıkartılan her olay kullanılarak Avrupa ve Amerika kamuoyunu arkalarına almaya çalışmışlardır. 1890'da Hınçak Komitesi'nin doğrudan yer aldığı Erzurum'daki olay Avrupa'da istismar edilmiştir. Aynı şekilde 15 Temmuz 1890'da Kumkapı'da yapılan nümayışi Hınçaklılar organize etmiş, İstanbul'da büyük devletlerin sefirlerinin gözleri önünde gerçekleşen bu olay ile Avrupa devletleri harekete geçirilmeye çalışılmıştır.³⁴

Ermeni Meselesi'ni kendi siyasi emelleri için kullanan batılı devletler, Ermeni komitelerinin Avrupa kamuoyunun dikkatini çekebilmeleri için Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde yeni olayların çıkarılması gerektiğini telkin ediyorlardı. Ağustos 1894'de Siirt Sason'da çıkan isyan onlara bu fırsatı verdi. Bu isyanı Avrupa'da şiddetli bir şekilde kullanan Ermeniler, 25 köyün tahrip olduğunu ve 20 bin civarında Ermeni'nin öldüğünü

(26) Esat Uras, *Tarıhte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s. 202

(27) E. Uras, *a.g.e.*, s. 203-205

(28) E. Uras, *a.g.e.*, s. 207

(29) Ercüment Kuran, “Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu,” (Ed; Hasan Celal Güzel), *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara-2000, s. 108

(30) E. Kuran, *a.g.m.*, s. 108

(31) Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.24

(32) Yavuz Yılmaz, *Mütarekesinden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedbiri (30 Ekim 1918- 30 Ekim 1920)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2006, s. 5

(33) Y. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 6

(34) E. Kuran, *a.g.e.*, s. 109

iddia ediyorlardı.³⁵ Ancak bu defa istenildiği gibi olmadı. Rus, İngiliz ve Fransızlardan oluşan komisyonun 20 Temmuz 1895 tarihli raporunda suçlu tarafın Ermeniler olduğunu açıklıyor ve bu olaylarda ölen Ermeni sayısının 900 kişiyi aşmadığını bildiriyordu.³⁶

1890'daki Erzurum olayı ile başlayıp, Van isyanı ile biten dönem batı dünyasında büyük bir soykırım dönemi olarak gösterilmeye çalışılmıştır.³⁷ Nalbandian, bu devrede 50.000-500.000 arasında Ermeni'nin öldüğünü, Marshall Lag, 1894-96 arasında 200.000 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmişlerdir. Pastırmacıyan'a göre 100.000-110.000 arasında Ermeni ölmüştür. Misaskiyan ise 300.000 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmiştir. Lepsius'un bu konuda verdiği rakam 88.243 olmuştur. Bills, 1895'de 35.032 Ermeni'nin öldüğünü iddia etmiştir. Osmanlı Devleti'nin verdiği rakamlar ise 1895'de 8.717 civarında kaydedilmiştir. Buna Aghasi'nin Zeytun için verdiği 125 kişiyi 1000'e iblağ ederek Van rakamını 1.715'e çıkartmıştır.³⁸

Kars ve Çevresindeki Ermeni Faaliyetleri

1878'e kadar Kars ve civarında Türk Müslüman nüfus ile kıyaslanmayacak kadar az oranda Ermeni ve diğer Hıristiyan unsurlar yaşamışlardır. Bu tarihte Kars ve civarının Rus işgaline girmesi ile adı geçen milletlerin dışında Rusya ve İran'dan getirilen çok sayıda Ermeni, Rum, Rus, Malakan, Khakhol, Dukhobar ve Nemis denilen Ruslaşmış Alman kökenliler buraya yerleştirilmişlerdir. Ruslar, Kars ve civarına bu unsurları yerleştirmek suretiyle kendilerine sadık kitleler oluşturmak istemişlerdir. Ruslar 1882'de Kars ve civarında yaptıkları nüfus sayımlarında Türk, Truç, Tatar, Türkmen, Kürt ve Karapapakları ayrı milletler olarak göstermişlerdir. Bu sayım sonuçlarına göre Kars ve civarında toplam 200,868 kişiden % 24 Türk, % 14 Tatar, % 5 Karapapak, % 15 Kürt ve % 5 Türkmen olarak gösterilmiştir. Türkler

ayrı millet olarak gösterilirken Ermeni, Dukhobar, Khakhol, Malakan, Nemis ve Rumlar ise Rus ve Hıristiyan olarak % 7 oranında gösterilmiştir. 1910'daki nüfus sayımlarında Kars ve civarındaki 313.402 toplam nüfustan Türk ve Müslümanların sayısı 164.191 olarak tespit edilmiştir. Rus ve Hıristiyanların sayısı 149.211 olarak gösterilmiştir.³⁹ Açıkça görüleceği üzere her iki sayımda da Türk ve Müslüman nüfus daha kalabalık kitleyi oluşturmuştur. 1918 yılı Rus tarım istatistiklerine göre Elviye-i Selase olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum'da Türk ve Müslüman nüfusu 1.500.000 olarak gösterilmiştir. Yine aynı istatistikte adı geçen şehirler ve civarında yaşayan Rus ve Hıristiyan nüfus ise 250.000 olarak sayılmıştır. Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliye'sinin 1919'daki resmi bir belgesinde, 1.738.478 kişi olan genel nüfusun 1.534.824'ü Türk ve Müslüman, 227.324'ü Rus, Rum, Malakan ve Ermenilerden oluşmuştur.⁴⁰ Bu rakamlardan anlaşılacağı üzere 1919'a kadar Kars ve civarında Türk ve Müslümanlar çoğunlukta olmuşlardır.⁴¹

1917'de Rusya'da siyasi ve toplumsal çalkantılar başlamış, Çarlık yönetimine karşı fakir Rus halkı sesini yükseltmeğe başlamıştır.⁴² Çar II. Mihail, ülkedeki huzursuzlukları dikkate alarak 16 Mart 1917 günü tahtan vazgeçmiş ve yeni bir Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hazırlatmış ve meclisin (Uçreditel noye Sobranıye) toplanmasına kadar, Rusya'da yüksek hâkimiyetin geçici olan bir hükümete ait olduğunu bildirmişti. Bu suretle Rusya'da 303 yıl süren Romanov hanedanı sona ermiştir.⁴³ Rus Çarı'nın çekilmesi üzerine kurulan Kerensky hükümetinin savaşa devam etmek istemesi Rusya'daki huzursuzlukları artırmıştır. Bundan yararlanan Bolşevikler, 7 Kasım

(35) E. Kuran, *a.g.e.*, s. 110

(36) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 215

(37) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 241

(38) K. Gürün, *a.g.e.*, s. 242

(39) Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara-1998, s. 28

(40) S. Esin Dayı, *Evliye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum-1997, s. 107

(41) Y. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 35

(42) S. E. Dayı, *a.g.e.*, s. 107

(43) Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara-1993, s. 433-434

1917'de Kerensky hükümetini devirmiş, Rus yönetimi Lenin'in başını çektiği Komünist Parti'nin eline geçmiştir.⁴⁴ Bolşeviklerin düzenledikleri ikinci kongrede, arazi ilhakı ve karşılıklı tazminat istemeksizin barış yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Bolşevikler anlaşma ile Çarlık Rusya'nın 1878'den beri elinde bulundurduğu Türk topraklarından çekilmeyi kabul etmişlerdir. Sovyet Rusya'nın anlaşma gereğince boşalttığı yerleri, Osmanlı ordusu derhal almaya çalışarak Ermenilerin yapacakları katliamlara engel olmak istemiştir. Rus Yarbay Tvertko Khlebof, hatıratında bu durumu bütün çıplaklığı ile anlatmıştır. Ermenilerin Kafkasya'daki Müslüman Türklere uyguladığı tedhiş ve mezalim ile ilgili olarak Almanya'da yayınlanan "Norddeutsche Allgemeine Zeitung" gazetesinin 14 Şubat 1918 tarihli nüshasında; "Antlaşmadan sonra Rusların yavaş yavaş Türk topraklarını terk etmeleri, kendi ülkelerine geri çekilmeleri üzerine Ermeni çeteleri, Kafkaslarda Rusların boşalttıkları yerlerde planlı bir şekilde Osmanlı tebaasına vahşi ve barbarca muameleler yapmaktadır" denilmiştir.⁴⁶

Rus ordusu sınırlarımızdan çekilirken, cephe hattında Ermeni kökenli askerler kalmaya devam etmiş, Ermeni ve Gürcü kökenli askerler Kafkasya ve Doğu Anadolu'da kendi milli kıtalarını oluşturmuşlardır. Rus makamları Ermenilerin silahlı birlikler oluşturmalarını kendi çıkarları için desteklemiş, komuta kademesini Ermeni ve Rus subaylar oluşturmuşlardır. Rus silahları ile donatılan Ermeni birlikleri, zaten perişan bir halde olan Müslüman Türk ahali için endişe kaynağı olmaya başlamıştır. Türk ordusunun Mondros mütarekesinin hükümleri uyarınca bu bölgeden çekilmesi Ermeni tedhişini hızlandırmıştır. Nisan 1918'de Ermeni silahlı birlikleri vakit kaybetmeksizin Kars, Revan, Güreğel, Zaruşat, Kağızman, Çıldır, Göle, Tuzluca, Iğdır ve Aralık bölgesinde Müslüman ahaliye saldırıya başlamışlardır.⁴⁷

Kağızman'da Ermeni Mezalimi

Çarlık yönetiminin 1917 Ekim Devrimi ile yıkılması ve oluşan yeni yönetimin Brest Litovsk Anlaşması'nı imzalayıp I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesinden sonra, Kars ve çevresinde etkin bir konuma gelen Ermeniler, Müslüman ahaliye karşı tedhiş faaliyetlerini Nisan 1918'den itibaren yoğunlaştırmışlardır. Türk ordusunun Mondros Mütarekesi gereğince bölgeden ayrılması üzerine Ermeni silahlı çeteleri vakit kaybetmeksizin saldırıya geçerek, Revan, Güreğel, Zaruşat, Çıldır, Göle, Kulp, Kağızman, Iğdır, Aralık ve Göleviran'da Müslüman ahaliye mezalimde bulunmuşlardır. Kazım Karabekir'in General Hubord'a sunduğu raporda mevcut durum şöyle anlatılmıştır; "8 Nisan'da Kağızman'ı giren bir müfrezemiz Ermenilerin Müslümanlardan 400 kişiyi "artık kardeş olduk, silahlarınızı veriniz bir birimize kötülük yapmayacağız" diyerek silahlarını aldıktan sonra öldürdüklerini."⁴⁸

Kars ve çevresindeki Müslümanların durumu ile ilgili bir Azerbaycanlının 5 Nisan 1918 tarihli tutanağında şu bilgiler kaydedilmiştir; "Tiflis'e giden Türk göçmenleri Kars ilindeki Müslümanların durumunu şu şekilde anlatıyordu: Türk-Rus savaşında esir edilip Sarıkamış'ta yol çalışmasında kullanılan 1800 esirimiz öldürülmüştür. Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahılkelek bölgeleri birer insan mezbabası haline almıştır..."⁴⁹

Bakü'deki "İslâm Hayır Cemiyeti" isimli kuruluşun 36. Kafkas Tümeni'ne gönderdiği mektupta, 1918 yılı Nisan ayı içerisinde Iğdır'da 50, Tuzluca'da 242, Kağızman'ın Oluklu köyünde 200, Çilehane köyünde 300 ve Hacı Halil'de 800 Müslüman katledildiği

(44) Y. Yılmaz, a.g.e., s. 36

(45) Selçuk Ural, *Vilayet-i Şarkîye'de Mondros Mütarekesinin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 74

(46) Hikmet Özdemir, *Ermeniler, Sürgün ve Göç*, Ankara-2004 s. 139

(47) BOA. HR. SYS. 2877/2

(48) *Belgelerle Ermeni Sorunu*, ATESE Yay., Ankara-1983, s. 324-326

(49) *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 355

bildirilmiştir.⁵⁰ 25 Ocak 1919'da bölge ileri gelenleri Erzurum ordu komutanlığına başvurarak, Ermenilerin çoluk çocuk demeden İslam ahalisini katlettikleri, mallarına el koydukları ve ahalinin göçe zorlandığı bilgileri verilerek acilen önlem alınmasını istemişlerdir.⁵¹

Bir başka raporda ise; "Kağızman'daki Ermenilerin Kars'tan aldıkları haberde Osmanlı toprağından bir kısmının kendilerine verildiğini öğrenerek 30 Haziran 1335'de şenlik yapmışlardır. 6 Temmuz'da Sarıkamış civarındaki Pozat karyesini basarak Çerkezlerle müsademeye başlamışlardır. Bu müsademeye Kara Kilise karyesi Rumları da iştirak etmiştir. Karapınarlı Hacı Fazılzade İsa Bey'in 7 Temmuz'da 35. Alay 1. Tabur kumandanına gönderdiği mektupta (mektup tarihi 6 Temmuz) Ermenilerin 5 Temmuzda Karakurt şimalindeki Mescidli karyesine baskın yapıp abali-i İslamiye'yi katle başladığı" kaydedilmiştir.⁵²

8 XV. Kolordu komutanlığı'nın 16.7.1335 tarih ve 106/2681 numaralı tezkiresinde; "Kağızman Eşrafından Mustafazade Arslan Bey ile zevcesi ve yine eşraftan İsmailzade Ahmed Efendi, Halatyan Nazan ve Şabnof familyasına mensup diğer bir Ermeni ile 5.7.1335'de Kağızman'dan Kars'a gitmekte iken yolda Ermeni karakol efradı tarafından Şabnof familyasına mensup Ermeni askeri, nereye gidiyorsun? Di-yerek alıkonulmuş. Arslan Bey ve zevcesi, diğer iki arkadaşı yine bu karakol efradı tarafından takip edilerek Berta civarında burun ve kulakları kesildikten sonra pek feci bir surette katledilmişlerdir. Kağızman Ermeni hükümet reisi bunların cenazesini Kağızman'a getirerek halka teşhir ve bu halde korkan abali bütün eşya ve erzaklarını terk ederek dağlara kaçmışlar, bunların bıraktığı emval hududumuz dabiline geçenler ifade eylemişlerdir."⁵³ Aynı tezkirede, Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Erivan, Kars ve Kağızman havalisi İslam ahalisinden binlerce halk her şeylerini terk ederek canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir halde bizim tarafa iltica etmektedirler.⁵⁴ Kazım Karabekir Paşa tezki-

resinin devamında; "...Kağızmanlı Kadı'nın oğlu Aziz Efendi yanında diğer bir arkadaşı ve ailesi ile Kars cibetine giderken Tiknis köyü ile Ağdeve arasında Ermeniler bunların ellerini kesip yanlarında vücutlarını delerek açdıkları ceyslere burunlarını, kulaklarını ve dudaklarını kesip göğüslerinde derilerini soyarak yaptıkları ceyslere doldurmuşlar, gözlerini oyup çıkarmışlar, bu suretle feci bir surette öldürülmüşlerdir. İki kadını da şeni mu'ameleler icrasından sonra katl eylemişlerdir" demiştir.⁵⁵

XV. Kolordu Komutanlığı'nın şifresinde, Ermeni hükümeti ve Taşnak Cemiyeti'nin Revan ve Aras bölgeleri ile Evliye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum)'de bir tek Müslüman bırakmamak maksadıyla faaliyette buldukları bildirilmiştir. Kars, Sarıkamış, Iğdır, Revan ve Aras mntikasında müslümanlara karşı yapılan zulüm artmıştır. Kağızman'ın Karakurt nahiyesinde Kürtlere saldırılar düzenlenmiş, Iğdır'ın Persa Köyü halkının tamamı katlolunmuş, Tavus Köyü'nden 150 kişi, Yaycı Köyü'nün 300 hanelik ahalisi kısmen katledilmiştir. Yukarı Koturlu, Aşağı Koturlu ve Köseler Köyü yağmalanıp yakılmıştır. Zakim, Çerkim ve Bardız köylerine saldırıp ahalden gördüklerini katlettikleri için yaklaşık iki bin kişinin Beyazıt hududuna iltica ettiği kaydedilmiştir.⁵⁶

Ermeniler, bölgede Müslüman halka katliam tatbik etmeden önce çeşitli hazırlıklar yapmışlardır. Yaptıkları katliamlara başlamadan önce, katliam yapılacak bölgedeki Hristiyan halk bir bahane ile o bölgeden uzaklaştırılmış, daha sonra Müslümanların yaşadığı köyler ve mahalleler ani bir şekilde top ve makineli tüfeklerle basılarak katliamlar gerçekleştirilmiş, katledilen halkın bütün eşya ve hayvanları yağmalanmıştır.⁵⁷ 1919'da

(50) Belgelerle Ermeni Sorunu, s. 329; Muammer Demirel, "Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam," Iğdır Tarihi Gerçekler ve Uluslararası Sempozyumu (24-27 Nisan 1995), Ankara 1997, s. 66

(51) BOA. HR. SYS. 2877/2

(52) BOA. HR. SYS. 2877/66

(53) DH. KMS. 53-3/10, 15, 18, 21-24

(54) DH. KMS. 53-3/15

(55) DH. KMS. 53-3/15

(56) BOA. HR. SYS. 2602-1/219, 223-230, 232, 236-241

(57) BOA. HR. SYS. 2877/73

Kara Urgan'da bulunan bir Ermeni bölüğü, Sarıkamış'tan gelen 100 hanelik Müslüman göçmenin dokuz inek, altı at, 200 kile zahire ile üzerlerindeki para ve yiyeceklerini talan etmiştir. Kağızman'ın Paslı Köyü'nden Molla Mehmet isimli şahıs, aynı yıl Kale Ensesi'ne götürülerek, sağ iken kafasının derisi yüzülmüş ve elleri kesildikten sonra feci bir şekilde öldürülmüştür.⁵⁸ 25 Haziran 1919'da elli kişilik bir Ermeni müfrezesi Kağızman'ın Karayan karyesine taarruz etmiş, çıkan çatışmada dört Ermeni askeri ve üç Müslüman ölmüştür. Ermeniler bu olaydan yaklaşık üç gün önce Kağızman'daki Müslüman ahaliye işkence yapmak suretiyle zorla milis askeri olarak yazmıştır.⁵⁹

Ermeniler 1919'da Kağızman üzerindeki tedhiş şiddetini iyice artırmışlardır. 8 Temmuz 1919'da Mescidli ve Karakurt'ta yaptıkları soykırım, Karabekir Paşa tarafından İngiliz generaline bildirilmiştir.⁶⁰

Kazım Karabekir Paşa, raporunun devamında şu maddeleri sıralamıştır;

“İngiliz Ka'im-i makamı Ravlinson Cenanplarına;

1. Ermenilerin Kağızman ve civarı ahali-i İslamiyyesini katliam suretiyle imhaya başladıklarını, tablis-i nefis maksadıyla firar edenler haber vermektedirler.

2. Ermeniler Kurudere'yi basarak beş erkek, üç kadın şehit ettikten sonra otuz üç erkek, bir gelin, bir kız, dört yüz kırk mevaşiyi alıp götürmüşlerdir.

3. 4 Temmuz'da Kars ile Oltu arasındaki Akçakala'ya tabi dört karyeye baskın yaparak, birisinin insanlarını kâmilen, diğerlerinden altmışar adam götürüp kestikleri bildirilmektedir. Bu karyelere baskın yapan Ermeniler, beş top, yedi makineli tüfek istimal etmişler, bu kumandanı Arşak namında birisi imiş.

4. Bozkuş karyesinde bir İslam'ın kardeşiyle karısı ve kızını da götürmüşlerdir.

5. Ermeniler Karakurd mıntıkasında İslamları katliam etmeğe devam etmektedir. Hudut haricinde cereyan etmekte ve umum üzerine de pek derin tesirat yapmakta olan bu ahval-i müellimeye acilen bir netice verilmesini ve mesullerinin tecziyesiyle bizi bu hususta tenvir eylemek lütfünde bulunmasını çok rica ve takdim-i hüürmet eylerim efendim. Kazım Karabekir.⁶¹

Taşnak Cemiyeti'nin Evliye-yi Selase dâhilinde bulunan Kağızman ahalisini sistemli bir şekilde yok etmekte kararlı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak çok sayıda belge mevcuttur. Kağızman'da cereyan eden katliamlar bir belgede şöyle anlatılmıştır;

“Ermeni Daşnak Cemiyeti Revan ve Aras mıntıklarında ve Evliye-yi Selase'de bir tek Müslümanın bırakılmamasına karar vermiş olduğu hafi ve celi icraatıyla göstermesi ve bilhassa Müslümanları ifna etmeye bir komite teşkil eylemeleri Ermeni Hükümeti ve muntazam Kıt'a-at-ı askeriyesinin dahi Müslümanları katl ve ifna politikasını takip ve her türlü fecayi ve mezalime bil-fiil iştirak eylemesi sebebiyle Kars, Sarıkamış, Iğdır taraflarında ve Revan Aras mıntıkların İslamlara karşı yapılan mezalim son dereceyi bulmuştur...”⁶²

Ermenilerin bu mezalimi gerek halk tarafından ve gerekse Nebi Ağa aracılığı ile XV. Kolordu Komutanlığı'na rapor edilmiştir. Gönderilen mektuplarda, Ermenilerin bölgedeki köylere baskınlar düzenledikleri, halkın mal ve ırzına tasallut ettikleri, bazı bölgelerde çoğunlukta olmadıkları halde dışarıdan bu bölgelere Ermeni ahalinin sevk edildikleri, durumun İtilaf devletlerine bildirilmesi istenmiştir.⁶³

Erzurum vali vekili Hurşid tarafından Dâhiliye Nezareti'ne rapor edilen olayda, Ermenilerin Kağızman tarafındaki Çürük Köyü'ne baskınlar düzenleyip buradaki ahaliyi

(58) BOA. HR. SYS. 2878/30

(59) BOA. HR. SYS. 53/15-25

(60) BOA. HR. SYS. 2877/25, 1-3

(61) BOA. HR. SYS. 2877/25, 1-3

(62) BOA. HR. KMS. 49-2/50

(63) BOA. HR. SYS. 2877/5

öldürdükleri ve mallarına el koydukları bildirilmiştir.⁶⁴ Ayrıca Kağızman'da Arslan Bey ve mahiyeti ile Aziz Efendi ve arkadaşları gibi altı kişi Ermeni askerlerinin suallerine cevap vermedikleri gerekçesiyle kurşuna dizilmişlerdir.⁶⁵

Ermeni mezaliminin artması üzerine Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırlığı yapmış olan Kağızmanlı Ali Rıza Ataman, Amerikan sefirine ve İstiklal Gazetesi'ne bir feryatname göndermiştir. Mektupta, İngilizlerin kendi hükümetlerini lağv ettikten sonra can ve ırzlarının kendi korumalarında olduğunu bildirdiğini, ancak daha sonra bölge idaresini Ermenilere bıraktığını söylemiştir. Ermenilerin ise bölgedeki Müslüman ahaliyi katlettiğini, ırzlarına tasallutta bulunduğunu ve mallarına el koyduğunu, buna rağmen İngiliz hükümetinin bir şey yapmadığını bildirmiştir.⁶⁶

10 Ermeniler göç eden halkın da peşini bırakmamışlardır. Erivan ve Iğdır civarından kaçan ve Rumlardan boşalan Kağızman'ın Oluklu ve Sarıkamış'ın Yeni Selim köylerine yerleşen Buriki aşiretine mensup Müslümanları acımasızca katletmişlerdir.⁶⁷ Bu dönemde Fahrettin Kırzioğlu'nun bildirdiğine göre Kağızman merkezinde 2.100, köylerinde 28.918 Müslüman ahali yaşarken, merkezde 7634, köylerde ise 22023 Ermeni yaşamıştır.⁶⁸

Kazım Karabekir Paşaya, 9. Fırka Kumandanı Miralay Rüştü tarafından gönderilen raporda, Ermenilerin Kağızman'da Müslüman ahaliyi camilere doldurup katletmeye başladığını bildirmiş, önlem alınmaz ise bölgede tek bir İslam ahalisinin kalmayacağını haber vermiştir.⁶⁹ 21 Ağustos 1919 tarihli on ikinci Fırka Kumandanı Osman Nuri'nin yollamış olduğu raporda, Miralay Rüştü tarafından gönderilen rapor teyit edilmiştir.⁷⁰ 31 Ağustos 1919'da Kağızman eşrafı bir bölgede toplatılarak işkence edilmiştir. İşkencelere maruz kalan eşraftan Mehmet Bey, Kars yakınlarındaki Küçük Zaim Köyü'ne götürülerek katledilmiştir.⁷¹

1920'de Ermeni mezalimi artarak devam etmiştir. 11 Mart 1920'de Ermeni çeteleri Kağızman'ın güneyinde konuşlanarak buradan geçen Müslüman ahaliyi şehit etmişlerdir. 30 Mart 1920'de Kağızman'ın Gorlu karyesine gelen 30 civarındaki bir Ermeni kuvveti, yol üzerinde pusu kurarak Müslümanları katletmiştir.⁷² 1918'den beri sadece Kars ve çevresinde katledilen Müslümanların sayısı 25.000'e bine ulaşmıştır.⁷³ Kağızman'da Ermeni mezaliminin artması üzerine halktan bazı kimseler muhacir durumuna düşmüş, Ermeniler kurdukları çetelerle bu muhacir guruplara da saldırmış ve mallarını gasp etmişlerdir. Kasım 1920'de Oltu'ya gitmekte olan Kağızman eşrafından Bahri Bey ve mahiyeti, yolda Ermeniler tarafından pusuya düşürülerek yanındaki iki yüz kişi ile birlikte katledilmiştir. Yanlarındaki 3.000 civarında sığır ve davarlarına el koymuşlardır.⁷⁴

Kazım Karabekir Paşa, Ermeni mezaliminin dayanılmaz bir hal alması üzerine Ermeni Cumhuriyeti Askeri Komutanlığı'na 21 Mart 1920'de bir mektup göndermiştir. Mektupta, Ermenilerin bölgedeki Müslüman ahaliyi katlettiği, genç kadınların Kars ve Gümrü'ye götürüldüğü, korkuya kapılan bazı insanların dağlarda donduğu, bu mezalimin General Harbord tarafından dahi rapor edildiği bildirilmiştir. Daha önce kendisinin yaptığı ileri harekâta Ermenilere nasıl davrandıysa, Ermenilerin de Müslüman ahaliye aynı şekilde muamele etmesini gerektiğini hatırlatmıştır.⁷⁵ Ancak bu ikazlara rağmen Ermeni tedhişi Kağızman'ın Kurtuluşu'na kadar devam etmiştir. Artan Ermeni mezalimi askeri bir hareketin yapılmasını kaçınılmaz

(64) BOA. DH. KMS. 35-2/104-20

(65) BOA. DH. KMS. 53-3/15-44

(66) BOA. HR. SYS. 2877/55

(67) Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara-1958, s. 78

(68) F. Kırzioğlu a.g.e., s. 72-73

(69) BOA. HR. SYS. 2877/73

(70) BOA. HR. SYS. 2877/75-79

(71) BOA. HR. SYS. 2877/79

(72) BOA. HR. SYS. 2878/27

(73) BOA. HR. SYS. 2878/30

(74) BOA. HR. SYS. 2878/66

(75) Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, İstanbul 1994, s. 129-130

hale getirmiş, 28 Eylül'de Türk taarruzu başlamıştır.⁷⁶

Kazım Karabekir Paşa, başlatılan Doğu Harekâtı hakkında şu bilgileri kaydetmiştir; "28 Eylül 1920 sabahı harekât, verilen emir ve yapılan tertibat dâhilinde büyük bir sürat ve başarı ile yapıldı. Ermeniler hiçbir yerde esaslı direniş gösteremediler. Birliklerimiz 28 Eylül 1920 akşamı şu hatta kaldı. Surphaç Dağı-ı Handere sırtları Hüseyin Ağayurdu Dağı-ı Kumru Dağı-ı Verisan ve Başköy batı sırtları. Ermeniler Sarıkamış-Laloğlu-Kamışlı hattına çekilmiş idi. 28 Eylül 1920'de Sarıkamış da işgal edilebilirdi... Bugün Ermenilerden 5top ve makineli tüfek ganimet alındı. Tarafların kayıpları pek azdı 29 Eylül sabahı 12. Fırka tarafından çarpışmaksızın Sarıkamış işgal olundu. 9. Fırka da Çatak, Divik, Bezirgân Geçidi bölgesini 9 Eylül akşamı işgal etti. Ermeniler Novoselim-Bayburt-Tuzluca hattına çekilmiş idi. 30 Eylülde Merdenik'deki Ermeniler de geri çekildi ve Merdenik tarafımızdan işgal olundu."⁷⁷ 28 Eylül 1920'de ileri harekete başlayan Türk kuvvetleri 29 Eylül'de Kağızman'a girmiş, Ekim 1920'de tamamen Ermeni çetelerinden temizlenmiştir.⁷⁸

Sonuç

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda Kağızman, Rus egemenliğine geçmiş, bu süre içerisinde Rus egemenliğinde kalan Kars ve çevresinde Hıristiyan nüfus sistematik bir şekilde artırılmaya çalışılmıştır. Rus egemenliği döneminde Müslüman ahalinin bölgeyi terk etmesi için baskı yapılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Ruslar Ermenilerin bu gölgeye göç etmesini teşvik etmişlerdir. Ermenileri kurdukları ve silahlendirdikleri komiteler komiteler vasıtasıyla Müslüman halkı katletmeye başlamışlardır. Bu dönemde Rusya ve İngiltere'nin Anadolu toprakları üzerinde siyasi ve ekonomik nüfuz kurmak için çekişmeye başlaması, Ermeni çetelerinin kendilerine uluslararası siyasette hamî bulmasına sebep olmuştur. 1878'deki

Berlin Antlaşması'ndan sonra Vilayet-i Sitte'nin Ermenistan'ın bir parçası olduğunu iddia eden Ermeniler, Osmanlı sınırları içerisinde huzursuzluk çıkartarak Ermenilerin katledildiğini Avrupalı devletlere göstermek istemiş ve bu amaçla Osmanlı sınırları içerisinde birçok isyan çıkartmışlardır. Hatta II. Abdülhamid Han'a suikast girişiminde dahi bulunmuşlardır. İngiltere başta olmak üzere batılı devletler olayları bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye başlamış, birer araç olarak kullandıkları Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahatlar yapılmasını istemişlerdir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı kuvvetlerinin Kars'tan çekilmesi, İngilizlerin ise bu bölgelerin yönetimini Ermenilere devretmesi, bölgedeki Ermeni mezalimini dayanılmaz bir boyuta ulaştırmıştır. Ermeniler, 1915-1920 yılları arasında bölgedeki Müslümanları azınlık durumuna düşürmek amacıyla tedhiş hareketlerini arttırmış, bastıkları köyleri talan edip ahalinin mal varlıklarına el koymuş, köyleri yakarak halkı bölgeden göçe zorlamışlardır. Bu olaylar karşısında dehşete düşen bölge halkının bir kısmı bölgeyi terk etmiş, kalanlar ise mücadele ederek şehit olmuşlardır.

İncelediğimiz bu dönemde Ermenilerin Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse'de 540.000 Müslüman'ı katlettikleri tespit edilmiştir. Özellikle İngilizlerin Mondros'tan sonra Kars'ı işgal ederek yönetime Ermenileri getirmesi, Müslüman ahaliyi bu bölgede Ermenilere karşı savunmasız bırakmış, bundan cesaret alan Ermeniler, katliamda sınır tanımamışlardır. Osmanlı Devleti, katliamın önlenmesi için harekete geçmiş ve adı geçen devletlerden buna engel olmalarını istemiştir. Ancak yapılan başvurulara İngiltere, Rusya ve Fransa cevap vermemişlerdir. Kendi siyasi

(76) S. E. Dayı, a.g.e., s. 249

(77) Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz 4* (haz. Faruk Özerengin, İstanbul 2000, s.1864-1865)

(78) Mehmet Sait Dilek, *Ali Rıza Ataman Bey (Cenubi-i Garbi Kafkas Hükümeti Dâbiliye Nazırı)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2001, s. 43, s. 140

çıklarları uğruna Ermenileri kullanan ve Müslümanların katledilmesine sebep olan zamanın sömürgeci büyük devletleri, bu duruma sadece seyirci kalmışlardır. Günümüzde de aynı siyasi amaçlar uğruna Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaptıkları mezalimi görmezden gelerek, sözde Ermeni soykırımı üzerinden çeşitli siyasi çıkarların hesabını yapmaktadırlar.

Kaynakça

BOA. HR. SYS. 53/15-25; 2602/223-230; 2877/2, 5, 24, 25, 55, 66,73, 75, 79; 2878/13, 18, 20, 21, 26, 27, 30, 66, 78; 2602-1/219, 223-230, 232, 236-241

BOA. HR. KMS.

BOA. DH. KMS. 35-2/104-20; 49-2/50; 53-3/15-44; 53-2/ 88 1337 2a 23; 53-3/15-22

B.O.A. DH. ŞFR. 51 / 192; 53 / 93; 53 / 295; 54-A / 252; 55 / 20; 55 / 59

BOA. HR. SYS. HU. 136, 1919 VII 25

AKÇORA Ergünöz, *Osmanlı Devleti Döneminde Ermeni İsyânları*, (Ed: Hasan Celal Güzel), Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., Ankara-2006.

AKSİN Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, İŞ Bankası Yay., Ankara-1998.

ALLEN W. E. D.-Muratoff Paul, *1828-1921 Türk -Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1966.

ARMAOĞLU Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara 1997

ARMAOĞLU Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Genişletilmiş 15. Baskı, Alkım Yay., İstanbul 2005.

ARSLAN Betül, *Erzurum'da Ermeni Olayları (1918-1920)*, (Hatıralar, Belgeler, Kazılar), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi, Erzurum 2004.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II-III-IV, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1995.

ASLANOĞLU Cem Ender, *Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi* (18 Ocak-13 Nisan 1919), Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1985.

ATATÜRK Kemal, *Nutuk 1919-1927* (yay. Zeynep Korkmaz), ATAM Yay., Ankara 1998. BELEN Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.

Belgelerle Ermeni Sorunu, ATESE Yay., Ankara, 1983.

BIYIKLIOĞLU Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele I*, TTK Yay., Ankara 1992.

ÇİÇEK Kemal, *Pax Ottomana*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001 Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Kars Valiliği, Ankara 1999.

DAYI Esin, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, Kültür-Eğitim Vakfı Yay., Erzurum 1997.

DEMİREL Muammer, "Osmanlı Belgelerine Göre İğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam", *Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu*, 24-27 Nisan 1995, İğdır Valiliği Yay., Ankara 1997, s.66

DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1993.

DURU Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleri ile Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 1978.

ERDOĞAN Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, KB Yay., Ankara 1998.

EROĞLU Mecbure, *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 14, Ankara 1999.

ETHEMOĞLU Mehmet, *Ermeni Terörünün Kısa Tarihi*, Dicle Üniv. Yay., Diyarbakır 1987

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921) II, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 2001.

GÖKTEPE Cihat, "Tehcir Kanununun Sebep ve Sonuçlarının Değerlendirilmesi," *Hayali Ermenistan ve Soykırım Hikâyesi (Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri)*, Kars 2001

GÖYÜNÇ Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2005.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında," (Ed: Hasan Celal Güzel), *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2006.

GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.

HALAÇOĞLU Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976.

HALAÇOĞLU Yusuf, *Ermeni Tebciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yay., Ankara 2001.

HAMMER Joseph Von, *Osmanlı Tarihi II* (terc. Mehmet Ata), MEB Yay., İstanbul 1991.

İLTER Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, KÖKSAV Yay., Ankara 1999.

İZZET Süleyman, "Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimali

Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri," *Askeri Tarih Mecmuası* Yay., İstanbul 1936.

KARABEKİR Kazım, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik II*, Emre Yay., İstanbul 1994.

KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII*, TTK Basımevi, Ankara 1999.

KARAL Enver Ziya, "Ermeni Meselesi (1878-1923)," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: VI, Erzurum 1996, s. 201-215.

KARPAT Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yay. İstanbul 2010.

KARTAL Kinyas, *Erivan'dan Van'a Hatıralarım*, Anadolu Basım Birliği Genel Merkezi Genel Başkanlık Yay., Ankara 1987.

KIRZIOĞLU Fahrettin, *Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Kardeş Matbaası, Ankara 1958.

KIRZIOĞLU Fahrettin, *Kars Tarihi*, İsl Matbaası, İstanbul 1953.

KIRZIOĞLU Fahrettin, *Milli Mücadele'de Kars*, Hamle Matbaası, İstanbul 1960

Kodaman Bayram, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.

KURANERCÜMENT, "Ermeni Meselesinin Milletler Arası Boyutu" (Ed: Hasan Celal Güzel), *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2006.

KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1993.

MC CARTHY Justin, *Ölüm ve Sürgün* (terc. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1989.

METİGN Halil, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB Yay., Ankara 2001.

ÖKE Mim Kemal, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

ÖZTÜRK Kazım, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları II*, KB Yay., Ankara 1994.

SAKARYA İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, ATASE Yay., Ankara 1984.

SOLMAZ Gürsoy, *Tanıkların Diliyle Ermeni Vahşeti (Bir Sözlü Tarih Denemesi)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001

SÜSLÜ Azmi, *Ruslara Göre Ermenilerin Türk'lere Yaptığı Mezalim*, AÜ Türk İnkılâp Tarihi Ens. Yay., Ankara 1987.

Süslü Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990

TANÖR Bülent, *Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, YK Yay., İstanbul 2002.

TURAN Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, Bilgi Yay., İstanbul 1991.

TÜRKGELDİ Ali Fuad, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1948.

Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi (1919-1921), Genelkurmay Bşk. Harp Tarihi Resmi Yayınları Seri No:1, Ankara 1961. *Türk İstiklal Harbi, C.1-2*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1965

UÇAROL Rıfat, *Siyasi Tarih 1789-1994*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

URAL Gültekin, *Ermeni Dosyası*, Kamer Yay., İstanbul 1998

URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987.

KIZILKAYA Oktay, *Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a İğdir ve Civarında Ermeni Tedbişi (30 Ekim 1918-14 Kasım 1920)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2005

TURAN Refik, *Gümri Moskova ve Kars Antlaşmalarında İğdir ve Nahçıvan*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğt. Anabilim Dalı, Erzurum 1999

URAL Selçuk, *Vilayet-i Şarkıyye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002

YAVUZ Yılmaz, *Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşta Kars ve Civarında Ermeni Tedbişi (30 Ekim 1918-30 Ekim 1920)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2006

YAŞAR Mehmet, *Kars ve Çevresinde Ermenilerin Yapmış Olduğu ve Kars'taki Mezalimin Canlı Şahitleri (1914-1922)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1999